

МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ

Гуртовенко Наталія Вікторівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

<https://orcid.org/0000-0002-5926-8736>

Перед ученими гостро стоїть питання про природу людини, її цілісність. Проте, аналізуючи різноманітні підходи до розуміння й вивчення феномена «людина», ми не можемо стверджувати, що сьогодні існує якась універсальна теорія, яка дає змогу досить об'єктивно будувати саме дослідження.

Наші сучасні уявлення про природу людини, її емоції порівняно із сучасними фізичними знаннями істотно відстають. По-перше, дослідження, спрямовані на розуміння причин відхилень (дефектів) поки що не досить глибокі, якщо порівнювати з дослідженнями фізичного світу. По-друге, еволюція організації людського співтовариства змінює його властивості (зокрема, психіку людини) швидше, особливо у XX–XXI ст., ніж встигають такі зміни досліджувати вчені, насамперед психологи.

Проблема відхилень від норми, що дедалі більше проявляються в людини, стає проблемою першорядною в психології, соціології, антропології та педагогіці.

З огляду на безперервне зростання кількості соціальних відхилень у всьому світі в деяких учених склалося уявлення про те, що загальною причиною таких відхилень є прогрес людської спільноти. Зрозуміло, таке уявлення не нове. Можна погодитися, що соціальна дезорганізація присутня в соціальному розвитку й суттєво впливає на появу девіантної поведінки, особливо в підлітковому віці. Однак саме поняття «соціальні зміни» та його можливий вплив на формування психіки особистості залишаються невивченими.

Історія людського суспільства – це історія розвитку науки, техніки, культури, мистецтва, етики і більшою мірою історія розвитку людини як особистості. Людина змінює і вигляд планети, і екологію планети, і свою психічну організацію. За останні два століття в науці накопичено достатній матеріал, який демонструє, що з покоління в покоління якість таких психологічних і генетичних програм дуже швидко змінюється.

Ключові слова: девіантна поведінка, підлітковий вік, методологія, вчинки, корекційна діяльність.

Gurtovenko Nataliia. Methodological problems of studying deviant behavior of adolescents

Scientists are faced with the question of human nature and its integrity. However, when analyzing various approaches to understanding and studying the phenomenon of "man", we cannot say that today there is any universal theory that allows us to build the research itself objectively enough.

Our current understanding of human nature and emotions lags far behind modern physical knowledge. Firstly, research aimed at understanding the causes of deviations (defects) is not yet deep enough compared to research in the physical world. Secondly, the evolution of the organization of the human community changes its properties (including the human psyche) faster, especially in the XX–XXI centuries, than scientists, especially psychologists, have time to study such changes.

The problem of deviations from the norm, which are increasingly manifested in humans, is becoming a top priority in psychology, sociology, anthropology, and pedagogy.

Based on the continuous increase in the number of social deviations around the world, some scientists have developed the idea that the general cause of such deviations is the progress of the human community. Of course, this idea is not new. We can agree that social disorganization is present in social development and has a significant impact on the emergence of deviant behavior, especially in adolescence. However, the very concept of «social change» and its possible impact on the formation of the individual's psyche remains unexplored.

The history of human society is the history of the development of science, technology, culture, art, ethics, and, to a greater extent, the history of human development as a person. Man changes the appearance of the planet, the planet's ecology, and his mental organization. Over the past two centuries, science has accumulated sufficient material to demonstrate that the quality of such psychological and genetic programs is changing very rapidly from generation to generation.

Key words: *deviant behavior, adolescence, methodology, actions, correctional activities.*

Постановка проблеми. Складність методологічного обґрунтування організації та проведення експериментального дослідження ефективності психологічних механізмів корекції девіантної поведінки особистості полягає в тому, що:

1. Існує потреба розглядати аспекти корекційної діяльності, що має спрямованість на особистість із поведінкою, яка має відхилення, з позиції гуманістичної парадигми.

На думку науковців, «кожна людина є унікальною, неповторною особистістю, з притаманними тільки їй талантами, здібностями. Кожна людина народжується на Землі для виконання певного завдання, тільки їй призначеного. І найголовніше, у людини немає обмеження в її творчому духовному зростанні, і вона може, у міру свого розвитку, одержувати дедалі новіші, складніші завдання, що відповідають її розвитку, розкривати таланти. Процес цей безмежний, як сам Всесвіт» [1].

2. Корекційна діяльність девіантної поведінки особистості має розглядатися як соціально-психолого-педагогічна діяльність. Ми вважаємо, що «девіантна поведінка є результатом соціальних процесів, складних міжособистісних взаємовідносин».

3. Корекційна психолого-педагогічна діяльність щодо девіантної поведінки особистості має містити необхідні психологічні механізми, що перебувають у взаємозв'язку.

4. Механізми поведінки людини мають розглядатися, виходячи із цілісності, співвідношення соціального, біологічного й духовного, з урахуванням ідеалів розвитку – психологічного, морального, духовного.

Людина постає як цілісне утворення, і будь-яке порушення цієї цілісності призводить до патології. Справедливим є висловлювання В. А. Аверіна, котрий, розмірковуючи про цілісну природу

людини, дійшов такого висновку: «Отже, якщо ми хочемо зрозуміти людину, її обличчя, поведінку як цілісне утворення, ми маємо вивчати її і як індивіда, і як особистість, і, зрештою, як індивідуальність» [2, с. 13].

Мета дослідження. Ми виходимо з розуміння особистості як цілісності. Тим часом, як указують багато дослідників, сьогодні не існує ні цілісного підходу до особистості, ні уявлення про підставу її цілісності.

Така нескінченність потребує і відповідного підходу до її дослідження. Справедливо зазначено: «Наука дедалі виразніше усвідомлює межі власної компетенції, що є межами речових відносин» [3, с. 5–9].

Вище окреслені тези приводять щонайменше до двох запитань, які дослідник має розв'язувати, приступаючи до організації дослідження:

1. По-перше, яким чином, виходячи з розуміння людини як системи органічної, будувати дослідницьку програму.

2. По-друге, досліджуючи окремі елементи конкретної людини, яким чином здійснювати інтерпретацію результатів, будувати теоретичні положення й висновки.

Насправді, взявши за основу дослідницький підхід, що передбачає первинність елементів, можна дійти висновку, що отримані результати та інтерпретація визначатимуть досліджувані структури як чинники, які «формують» цілісну психіку. А це означає, що експериментальне дослідження ефективності психологічних механізмів девіантної поведінки особистості підлітка можливе лише за певної методологічної установки, яка містить такі моменти:

1) особистість людини є органічною цілісністю, що має множинність характеристик;

2) особистісний розвиток людини – це постійний вихід її «Я» за межі її кінцевих визначень (характеристик);

3) особистість людини не визначається лише через одні якісь характеристики, а лише з урахуванням їхньої множинності, цілісності, поєднанню.

Це також означає, що розвиток особистості в контексті соціального життя має безліч підстав, що виходять за межі, зокрема межі (норми) соціального життя. «Особисте життя людини в такому розумінні – це найбагатше, найконкретніше, що містить у собі як одиничне різноманіття, так і ієрархію дедалі абстрактніших стосунків. У своїй конкретності воно змістовніше, ніж кожна з цих абстракцій. Таким чином, особисте життя виступає не як приватне життя, тобто життя, з якого все суспільне відчужене, а як життя, що містить суспільне, але не тільки його, а й пізнавальне ставлення до буття, естетичне ставлення до буття і ставлення до іншої людини як до людської суті, як ствердження її існування» [4, с. 1–13].

Таким чином, уявлення про людину як органічну цілісну систему є тією методологічною установкою, що дає змогу досить об'єктивно організувати і проводити експериментальне дослідження девіантної поведінки особистості.

Результати дослідження. Загальна тенденція розвитку людського суспільства показує, що «разом із процесом становлення антропосфери та техносфери нові наукові теорії, винаходи технічного та технологічного характеру, нові міфологічні та політичні системи мають все більший вплив на нашу історію. За умов зростання швидкості та ємкості інформаційних каналів ми можемо констатувати зростаючу складність когнітивних структур. Стає очевидним, що пошуки методологічного характеру для опису підґрунтя мають все більш системний характер» [5, с. 172].

Нас цікавить насамперед стан антропосфери в Україні. Наведемо деякі тенденції та показники, що мають вплив на появу та зростання девіантного стереотипу поведінки в сучасній Україні.

1. Україна посідає 38-ме місце у світі за чисельністю населення. У нашій країні проживає близько 41,1 млн осіб (на початок 2022 року), що становить 0,56% від населення планети. За чисельністю населення Україна належить до великих

європейських держав, у топ п'ятірці яких посідає п'яту позицію після Федеративної Республіки Німеччина, Великої Британії, Франції та Італії.

2. Скорочення чисельності населення України з 1994 року відбувалося переважно через природне убуття населення. Україн критичним видається депопуляційний тренд у розвитку демографічної сфери у 2021 році. Природний убутток населення України становив у 2021 році 442 тис. осіб, тобто на 110 тис. осіб більше, ніж за попередній рік.

3. Показники, що характеризують смертність населення України, мають тенденцію до зростання. Загальний коефіцієнт смертності збільшився з 12,9% у 1991 році і до 15,9% – 2020 року. У 2022 році загальний коефіцієнт смертності становив 18,5%.

4. Високими порівняно із середньоєвропейськими показниками залишаються рівні материнської та дитячої смертності. Показник дитячої смертності в Україні досить високий, становить 7,33 на 1 000 живонароджених: хлопчиків – 8,26%, дівчаток – 6,33% (157-ме місце у світі), за оцінкою 2022 року, що враховує тимчасово окуповані території. Наразі вже на старті життя майже кожна п'ята дитина має окремі захворювання.

5. Показник смертності від убивств залишається високим. Так, у 2020 р. із цієї причини зафіксовано 1326 смертей. Цей показник, що характеризує «рівень безпеки життя в державі», досить високий.

6. За даними ВООЗ, у 2010 році рівень самогубств становив 28,4 випадку на 100 тис., у 2018 році – 21,2. Чоловіки скоюють самогубства в 4 рази частіше.

7. В Україні зростає легальна й нелегальна імміграція, що призводить до криміналізації. За період 1991–2008 років до України з країн колишнього СРСР прибуло понад 2,2 мільйона осіб, вибуло приблизно 2 мільйони.

8. Особливої гостроти процесу депопуляції надає старіння населення. Частка громадян віком до 17 років у структурі постійного населення країни тримається на рівні 18,1 (2019 р.) – 17,9% (2021 р.). Отже, це чинить негативний вплив на показники смертності та призводить до зростання демографічного навантаження на працюючу частину населення.

9. У нашій країні показник перетнув 20% поріг у 2004 році, а далі коливання не перевищували 2%. За останніми даними (2019 рік), частка народжених поза офіційним шлюбом дітей становила 20,5%.

10. Складною залишається ситуація щодо абортів. Загалом за останні 13 років абортів в Україні поменшало у 3,6 раза – із 163 тис. до 45 тис. на рік. Наразі викликає занепокоєння все ще високий рівень за позитивної тенденції абортів – 1,35 на 1 тис. дівчат 15–17 років у 2018 році, 0,26 – у 2022 році.

11. Тривають процеси збільшення кількості дітей, які перебувають під опікою. Звичайно, повномасштабне вторгнення держави-терориста в Україну значно вплинуло й на загальні статистичні дані. Кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у 2022 році становила 42 тисячі 611 дітей, 2023 році – 45 тисяч 936 дітей, за 9 місяців 2024 року – 44 тисячі 739 дітей.

12. Загальні тенденції формування громадського здоров'я в Україні характеризуються зростанням захворюваності всіх вікових груп населення цілої низки важких недуг. У підлітків зростає кількість інфекційних захворювань, хвороб ендокринної системи, розладів харчування.

13. Щороку в репродуктивний період вступають приблизно 500 тис. дівчат-підлітків. Наслідком сексуальної активності може бути захворюваність на інфекції, що передаються статевим шляхом (далі – ІПСШ). Так, у 2022 році захворюваність на сифіліс становила 0,67 на 100 тис. дівчат 15–17 років, гонококову інфекцію – 0,84, хламідіоз – 1,0, трихомоніаз – 8,7.

14. Серйозною проблемою для суспільства стали соціально обумовлені хвороби: алкоголізм, наркоманія, ВІЛ-інфекція, захворювання, що передаються статевим шляхом. За даними офіційної реєстрації, упродовж року в Україні було зареєстровано 12 212 випадків ВІЛ-інфекції (29,8 на 100 тис. населення), 3 010 випадків СНІДу (7,3 на 100 тис. населення) та 1 293 випадки смертей, зумовлених СНІДом (3,1 на 100 тис. населення). Важливою віковою групою з позиції епідагляду є молоді особи віком 15–24 роки, частка яких щороку зменшується і становить 3,1%.

Захворюваність на туберкульоз серед

дітей віком до 14 років залишилася на рівні 2021 року – 7,4 на 100 тис. дитячого населення (450 випадків). Показник захворюваності серед підлітків зменшився на 17,6% – із 12,5 до 10,3 на 100 тис. осіб віком 15–17 років включно (127 випадків). Станом на 2009 рік, згідно з опитуванням ВООЗ, майже 40% українських підлітків 14–18 років регулярно вживали спиртні напої. Існує причинно-наслідковий зв'язок між вживанням алкоголю та цілим рядом психічних і поведінкових розладів.

15. У країні істотно збільшилася кількість людей, які вживають наркотики. Їхній середній вік прогресивно знижується. Останні дані про споживання різних речовин серед 15–17-річних учнів були отримані у 2019 році в рамках міжнародного проекту ESPAD.

Частка підлітків, які вживали хоча б один раз у житті наркотичні речовини, становила 18%, а серед дівчат зросла в 1,5 раза порівняно з 2015 роком (з 12,7% у 2015 році до 18,1% у 2019 році). 8,7% підлітків вживали марихуану, а 9,2% – інгальянти, частка тих, хто вживав два і більше наркотичних речовин серед усіх опитаних становила 4,2%.

16. За результатами проведеного у 2019 році опитування спостерігається стійка тенденція до зменшення куріння серед підлітків. У 2003 році досвід куріння мали 70% опитуваних, а у 2019-му цей показник становив 50%.

17. За даними ВООЗ, гіподинамія серед дітей-підлітків вікової групи від 11 до 17 років становить 80% і продовжує зростати через пандемію COVID-19, активне використання гаджетів і сидячий спосіб життя.

18. Кількість ДТП як в Україні, так і у світі чимала. Щорічно у світі від аварій на дорогах гинуть 1,35 млн осіб, із яких 50% – це пішоходи, велосипедисти й мотоциклісти [6]. Основними причинами ДТП і травматизму є перевищення безпечної швидкості, проблеми під час маневрування, недостатня дистанція, керування транспортом у нетверезому стані тощо.

Проблема корекції девіантної поведінки особистості пов'язана не тільки з внутрішніми психологічними структурами і станом особистості, а й із внутрішніми процесами сучасного суспільства.

Аналіз результатів дослідження.

Нормальний стан свідомості людини неможливий без «нормального стану» суспільства. За словами Ф. Енґельса, «нормальний стан» суспільної людини «є той, що відповідає її свідомості і має бути створений нею самою» [7].

Психологія, як і будь-яка наука, має специфічні аспекти дослідження, методологічні проблеми. Л. С. Виготський зазначав: «Жодна наука не представляє такого розмаїття і повноти методологічних проблем, таких туго затягнутих вузлів, нерозв'язаних протиріч, як наша. Тому тут не можна зробити жодного кроку, не зробивши тисячу попередніх розрахунків і застережень» [8, с. 35].

У своєму дослідженні ми опиратимемося на методологічну основу Т. В. Корнілової і С. Д. Смирнова: «Головне полягає в тому, що психологія належить до числа наук про людину, тому вихідні принципи психологічного дослідження та його результати не можуть не мати яскраво вираженого світоглядного забарвлення, вони часто безпосередньо пов'язані з уявленнями про сутність людини та її ставлення до світу» [9, с. 19].

Продовжуючи ідеї гуманістичної психології та педагогіки, вивчаючи роботи з корекції девіантної поведінки особистості, ми прагнули зрозуміти й виявити концептуальні підходи до розуміння психологічної природи девіантної поведінки особистості підлітка, розкрити психологічні особливості поведінки з відхиленнями в основних сферах розвитку особистості.

Якщо забезпечити системне застосування психологічних механізмів, їхнє цілісне включення в корекційну програму освітньої установи, то, цілком імовірно, це сприятиме зниженню наявних деформацій в основних сферах розвитку особистості. Така думка приводить нас до актуальної проблеми дослідження як теоретичних засад формування особистісних психологічних конструкторів і систем індивіда, так і практичного виявлення психологічних

механізмів впливу на поведінку особистості з відхиленнями.

Ознайомлення із загальними відомостями про природу девіантної поведінки особистості, властивості та причини наявних відхилень, дає змогу більш визначено й ефективно налаштувати методологію дослідження девіантної поведінки особистості, побудувати методологічний експеримент.

Ми вже раніше зазначали необхідність розгляду проблем корекційної психолого-педагогічної діяльності з позиції гуманітарної парадигми. Визнання парадигмального напрямку психологічної науки передбачає не тільки напрям теоретико-практичної дослідницької діяльності в межах уже розроблених принципів, на які опирається методологія, а й у зв'язку з «відкритістю світу теорій, у яких може осмислюватися психологічна реальність» [8, с. 92]. Резюмуючи весь теоретичний аналіз дослідження, ми виокремлюємо основні принципи: детермінізму, системності, діяльності, активності, особистісного підходу, розвитку. Зазначені принципи жодним чином не протиставляються, а поєднуються у єдиному розумінні активного буття людини у світі, обґрунтування об'єктивного пізнання психологічного.

Висновки. Зазначимо, що взаємопов'язаність означених принципів було відзначено багатьма вітчизняними психологами. Так, С. Л. Рубінштейн діяльність розглядав як активне ставлення людини до дійсності, як молярну одиницю такої активності. Л. І. Анциферова й О. А. Будилова розглядали системний підхід як реалізацію принципу детермінізму.

Складність розуміння виокремлених основних принципів у психології пов'язана з тим, що вони виступають і як предмет вивчення, і як базова категорія, і як пояснювальний принцип. Узагальнені положення такої роботи, що демонструють реалізацію в них тих чи інших принципів, є широким методологічним посилом нашого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Булах І. С. Витоки особистісного зростання людини. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 6. С. 53–63.
2. Столяренко О. Б. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
3. Гончарук Т. В. Основи наукових досліджень : навчальний посібник. Тернопіль, 2014. 272 с.
4. Басай О. В. Неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя як загальна засада цивільного законодавства України. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2013. № 2 (8). С. 1–13.
5. Дольська О. О. Між техносферою та антропосферою: до методології аналізу умов формування інтелектуальної революції. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*. 2018. Вип. 48 (52). С. 171–177.
6. Sicińska K. Age of a passenger car and its influence on accidents with fatalities in Poland. *Transport problems*. 2019. Vol. 14, issue 1. P. 105–113.
7. Костицький М. В. Проблема свідомості у філософії та психології. *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 9–19.
8. Ушакова І. М. Теоретико-методологічні проблеми психології : курс лекцій. Харків : НУЦЗУ, 2016. 191 с.
9. Сватенкова Т. І., Тимошенко О. А. Методологічні та теоретичні проблеми психології : навчальний посібник. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. 143 с.

REFERENCES:

1. Bulakh, I.S. (2017). Vytoky osobystisnoho zrostantia liudyny [The origins of human personal growth]. *Naukovyi chasopys natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Dragomanova. Serii: Psykholohichni nauky – Scientific Journal of the National Pedagogical Dragomanov University. Series: Psychological sciences*, 6, 53–63 [in Ukrainian].
2. Stoliarenko, O.B. (2012). Psykholohiia osobystosti [Personality Psychology]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
3. Honcharuk, T.V. (2014). Osnovy naukovykh doslidzhen [Fundamentals of scientific research]. Ternopil [in Ukrainian].
4. Basai, O.V. (2013). Neprypustymist svavilnoho vtruchannia u sferu osobystoho zhyttia yak zahalna zasada tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy [Inadmissibility of arbitrary interference with privacy as a general principle of civil law of Ukraine]. *Chasopys Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Serii "Pravo" – Journal of the National University of Ostroh Academy. Series "Law"*, 2 (8), 1–13 [in Ukrainian].
5. Dolska, O.O. (2018). Mizh tekhnosferoiu ta antroposferoiu: do metodolohii analizu umov formuvannia intelektualnoi revoliutsii [Between the Technosphere and the Anthroposphere: Towards a Methodology for Analysing the Conditions for the Formation of the Intellectual Revolution]. *Problemy ta perspektyvy formuvannia natsionalnoi humanitarno-tekhnicnoi elity – Problems and prospects of formation of the national humanitarian and technical elite*, 48 (52), 171–177 [in Ukrainian].
6. Sicińska, K. (2019). Age of a passenger car and its influence on accidents with fatalities in Poland. *Transport problems*, 14 (1), 105–113 [in English].
7. Kostytskyi, M.V. (2017). Problema svidomosti u filosofii ta psykholohii [The problem of consciousness in philosophy and psychology]. *Yurydychna psykholohiia – Legal psychology*, 1 (20), 9–19 [in Ukrainian].
8. Ushakova, I.M. (2016). Teoretyko-metodolohichni problemy psykholohii [Theoretical and methodological problems of psychology]. Kharkiv: NUTsZU [in Ukrainian].
9. Svatenkova, T.I., & Tymoshenko, O.A. (2018). Metodolohichni ta teoretychni problemy psykholohii [Methodological and theoretical problems of psychology]. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia [in Ukrainian].